

Abdülkadir Karahan

Tercüme edebiyatından nümûneler üzerinde çalışmalar

CÂMÎ'NİN ARBA'İN'İ VE TÜRKÇE TERCÜMELERİ

I

Arapça ve farsçadan tercüme edilmiş eserler, eski türk edebiyatında, ehemmiyetli bir mevkie sahiptirler ve kabarık bir yekûna yükselirler. Bununla beraber, Osmanlı edebiyatının bugüne kadar ihmal edilmiş bir çok meseleleri gibi, bu cihet te esaslı bir incelemeye tâbi tutulmamıştır.

Bilindiği gibi İran edebiyatından yapılan tercümelerde Hâfiż Şîrâzî (ölm. 791/1388) ve Şeyh Sa'dî (ölm. 694/1294)'den sonra ve bir bakıma onlardan evvel hatırlanması gereken zatlar Hüseyin Vâ'iz Kâşifî (ölm. 910/1505) ile Mollâ Câmî (1414-1492)'dir. Biz bu yazımızda, bu konunun genişlik ve zenginliğine bir misâl olmak üzere, Câmî'nin *Tercüme-i Arba'in Hadîs*'i ile onun türkçeye nakillerini ele alacağız.

Câmî'nin yazma nüshaları sayılamıyacak kadar çok olan¹ bu risâlesi, aynı zamanda matbûdur². İslâmî müellefat arasında, bu *Çihl Hadîs* derecesinde yazmaları üzerinde hattatların ve müzehhiblerin göz nuru ve alın teri döktükleri ve o nisbette şaheser yazılar ve göz kamaştırıcı süslerle bezedikleri eserler nâdirdir³.

¹ Yalnız İstanbul kütüphanelerindeki yazmaları yüzleri aşar. Sözelimi: Türk ve İslâm Eser. Müz.'nde beş (nr. 1684, 1685, 1686, 1688, 1689); Üniversite ktb.'nde dört (FY. 478, 494, 604, 1068) nüshası vardır. Avrupa kütüphanelerinde de bir hayli yazmasına tesadüf olunur. Meselâ bk. Bibliothèque Nationale, F. yazl. kat. A. F. 251 ve Suppl. nr. 60, 1277 ve 1475; keza Marteau koleksiyonu nr. XI, suppl. 1961; yahut Ethé, *Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the India office*, Oxford, 1903, c. I, nr. 1352, 2°.

² چهل حدیث (Câmî ve Nevâyî bir arada), Taşkend 1898; Millî Tetebbûlar Mecmuası, 1831, c. II, sayı 4.

³ Burada misâl olarak Topkapı Sarayı Emanet Hazinesi ktb. nr. 681'deki Şâh Mahmûd Nişâbü'rî'nin enfes hatı ile ve fevkalâde süslü şekilde işlenen bir ka-

Câmî, risâlesine hususî bir ad vermek ihtiyacını duymamış gözükür. Kütüphane kataloglarına, fihristlere *اربعين جابى*, *اربعون حديث*, *چهل حديث* veya *ترجة اربعين حديث* gibi umumî isimlerle geçmiştir. Blochet, bu sonuncu unvanın Câmî'nin talebesi Muşliḥü'd-dîn Lârî tarafından zikredildiğine işaret ve onu kabul eder⁴.

Tercüme tarihi, bazı nüshaların ketebesinde de, açıkça görüldüğü gibi, 886/1481 dir⁵. Bu risâlenin türk diline yapılan ilk tercümesinde, mukaddeme mahiyetinde bulunan beyitlere yanlış mânâ vererek, büyük türk şairi Nevâ'î'nin mütercimi bulunduğu bir eserin ketebesini bile okumak zahmetine girmedigine hükmeden Blochet, affı kolay olmıyan bir hatâya düşmüştür⁶.

Câmî, bir çok farsça kırk hadis mütercimlerinin yaptığı tarzda, dibâcesini arapça yazmak istememiştir. O, gayet kısa olan farsça mensur mukaddemesinde «berâ'et-i istihlâl» sanatına müstenit bir «ḥamd-ü-senâ»dan sonra anlaşılıp ezberlenmesi kolay kelimelerden

pak içindeki yazmayı; yahut Marteau koleksiyonunun adı geçen — 400 dinar kıymetindeki — nüshasını zikretmek mümkündür.

⁴ Blochet, *Notice sur les manuscrits persants et arabes de la collection Marteau*, Paris, 1923, s. 146 ve devamı.

⁵ تمت ترجمة هذه الأربعين بتوفيق من هو خير الناس سنة ست وثمانين وثمانمائة مع الله ما كل فريق و قلة و الحمد لله على الاتمام والصلوة والسلام على محمد...

(Bk. T. ve Is. Eser. Müz. nr. 1685 ve Bib. Nat. Suppl. pers. nr. 1961).

⁶ Nevâ'î'nin bunu açıklayan mısraları şunlardır:

Ol şafâ ehli pâk-fercâmı
Pâk-fercâm-ü-pâk-fer C â m î
Ol yakîn sar-ı destgîr maña
Kible-vü-ustâd-ü-pîr maña
Ki tutupdur cihânni taşnîfi
Naẓm-ı dîvân-ü-negr-i te'lîfi
Çünkü hicretdin il arasında söz
Seksen altı idi ve sekkiz yüz
Kim yine tuḥfei 'iyân kıldı
Tuḥfe yok ṭurfei beyân kıldı
Okuğanda Buḥârî ve Müslim
Kırk söz barça şübheden sâlim
Negr ile naẓmını mürekkeb itip
Fârisî lafz ile müretteb itip...

Blochey'i yanıltan «Seksen altı idi ve sekkiz yüz» mısraıdır. Burada Nevâ'î, onun zannettiği gibi, h. 886 veya 837 senesi idi demiyor; seksen altı ve sekiz yüz, yani 886 idi demektedir. Bu itibarla kusur şüphesiz şairde değil, Nevâ'î dilini iyice bilmediği için okuduğunu yanlış anlayan münekkiddedir (Blochet, adı geçen *Notice...*, s. 175).

kırk hadis seçerek nazmen farsçaya çevirişini ve bundaki gayesini şu veciz şekilde anlatır :

این چهل کلمه ایست ازان کلمات که سهولست فهم و حفظ را بنظم فارسی
ترجمه کرده همیاید امید واری آنکه ناظم مترجم امروز در شرط «من حفظ علی
امتی اربعین حدیثاً یتفعون به» داخل و فردا بسعادت جزاء «بعثه الله تعالی
یوم القیمة فقیماً عالماً» واصل شود⁷

Câmî'nin bu kırk hadîsindeki tertip sırası : muhtelif yazmalarla, asıllarında birer yazmadan gelen basmalarında, hattatların, müstensihlerin, hattâ müzehhiplerin fantezileri yüzünden bir hayli değişikliğe uğramıştır. Bu itibarla ilk hadîsin bizzat, «nâzım-ı mütercim» nüshasında hangisi olduğunu bilmek müşküldür. Maamafih bir çok yazmalarla Necip Asım neşrinde ilk hadîs :

câmiâlî sözüdür ki, gerek islâm âlemindeki şöhreti ve gerekse hakikî müslümanlığın ana kaidelerini muhtevî olması itibarı ile, bizzat Câmî'nin de teberrüken bununla başladığını kabul etmek mümkündür :

هر کسی را لقب مکن مؤمن
کرچه از سعی جان و تن کاهد
تا نخواهد برادر خود را
آنچه از بهر خویشتن خواهد⁸

Hadîseler tamamı ile Ehl-i Sünnet muhaddislerince ve münevver Sünnî islâm âlemince «vird-i zebân» olmuşlardır. İçlerinde :
gibi hakikaten islâmın «medâr-ı istinâdî» sayılanlar mevcut olmakla beraber, Newewî (Muhyî al-dîn Abû Zekeriyâ, 631-676/1233-1277) *Arba'ün*'u ile yaptığımız bir karşılaştırmada, yukarıda zikredilen iki hadîsten başka, her iki risâlede

⁷ M. T. M., adı geçen sayı, s. 143; Taşkent basımı, s. 2-3; Câmî'den yapılacak iktibaslar için basmalar, Hususî kitaplığımızdaki yazma ile karşılaştırılmıştır.

⁸ Meselâ Newewî'nin *Arba'ün Hadîs*'inde 13. Hadîstir.

⁹ Necip Asım neşriyle Hususî kitaplığımızdaki yazmada ilk olan bu hadîs, Taşkent basımında 35. dir.

¹⁰ Bu hadîsin sırası Newewî'de 12. dir.

mutabakat gösterenlere raslanılmamıştır. Câmî, ... من حسن 'yi şöyle bir serbest tercüme ile nazma çekiyor :

تاشود در جهان علم و عمل
شاهد دین تو جمال افزای
زانچه در خور نیفتدت باز ایست
زانچه لایق نباشدت باز آی¹¹

Bu manzum risâlecik, Baħr-i ħafîf'in «Fa'îlâtün mefâ'ilün fa'ilün» kalıbı ile yazılmış, kıt'alardan ibarettir. Şekil bakımından, Câmî'nin cihanşümul şöhretine bir şey ilâve edebilecek her hangi bir hususiyeti hâiz değildir.

Muhtevâ bakımından evvelâ hadisler, muhtelif mevzûları ilgilen-dirici görünmekle beraber, biraz dikkat sarfı ile, hemen hepsinin tah-tinde islâmî ahlâk ve içtimaî hayat düzeninin, bilhassa insan olarak hakikî müslümanın bağlı olması, taşınması gerekli evsaf ve mezayanın ve dinî-tasavvufî temayüllerin müstetir bulunduğu anlaşılır. Buraya alınmış bütün hadiseler asgarî iki¹², azamî dokuz¹³ kelimeden mürek-keb olduklarına göre bunların bellemeleri, ezberlenmeleri hakikaten kolaydır. Kaldı ki bir kısmının âdetâ bir nazım ahengile kendi kelime gurupları arasında simetrik olması¹⁴ bu fehim ve hıfz kolaylığını daha fazla arttırmaktadır.

Câmî, hadisleri hangi hadis kitaplarından seçtiğine dâir bir şey söylemediği halde Nevâyî, bunların «şübheden sâlim Buħârî ve Müs-lim'den alınmış kırk söz» olduğunu¹⁵ tasrih ediyor. 'Alî Şîr Nevâ'î (1441-1501) Câmî'nin en büyük takdîrkârları ve hâimleri arasında ol-duğuna, onunla Herât'ta çok aziz hâtırları ve mahremiyetleri bulundu-ğuna nazaran, bunu, mevsûk bir şehadet olarak kabul etmek icabeder.

¹¹ Meselâ bk. Necip Asım nşr. 29.; Hususî kitaphığımızdaki yazma 33. ve Taş-kent basımı 36. hadîs.

¹² Meselâ : ... تهادوا تحابوا ، المستشار مؤتمن ، العدة دين

¹³ Meselâ : ليس الشديد بالصرعة إنما الشديد الذى يملك نفسه عند الغضب

¹⁴ Meselâ : زر غيباً تزدد حباً ، خير الناس انفعهم للناس ، السماح رباح

¹⁵

Oğuşanda Buħârî ve Müslim

Kırk söz barça şübheden sâlim

Erba İni çıkardı kim cânlar

Belki kırk erba'in çıkarğanlar

Taptılar anda neş'e-i maķşûd (mukaddeme).

Câmi'nin bu eseri, hadîslerin şerha yakın serbest ve fakat kuru, sinirsiz ve soluk bir tercümesidir demek yanlış olmaz. Blochet, trajik aşklar mesnevisi *Leylâ ve Mecnun*'un parlak vasıflarını veya tasavvufî gazellerdeki ilhamı bu tercümede bulamadığını yazmakta haklıdır. Fakat bunun sebebini yalnız Câmi'nin ihtiyarlığına yüklemekte haklı değildir¹⁶. Gerçi şair, bu kırk hadîs'i kıt'alarla tercüme ederken yetmişine basmak üzere idi. Gerçi bu yaşlarda bir çok şiir dehâlarının, bir hayli kalem mahsulleri merhamete lâıyk birer hazin örnektir. Ama burada bir başka mesele de bahis mevzûdur samıyoruz. Zirâ manzum kırk hadîs tercümeleri gayesinin, trajik aşk heyecanı ile dolu bir macerânın veya sofiyâne şevkle işlenmiş bir şiirin yöneldiği hedeften ayrı oluşunu ve bünyesi itibarı ile de fazlaca edebiyat ve sanata mütehammil olmayışını gözden irak tutamayız.

Menşesinde dinî-tedrisî mâhiyetleri ayan beyan olan kırk hadîs nev'i, ancak Câmi'nin yaptığı derecede edebiyata elverişlidir demek Câmi taraftarlığı sayılmamalıdır. Haddizâtında bu kategorinin doğuş ve gelişme seyrini ve bunun iran edebiyatındaki inkişafını olsun unutmamağa mecburuz. Böyle düşünülünce de risâlenin kıymetini yalnız edebî kudretinde değil, dinî-didaktik bir nevin meyvası olarak ona alınan hadîslerin hüviyetlerinde, bunların o devir sünni islâm âleminin tasavvufî, ahlâkî, içtimai cereyanlarına muvazi bir platform üzerinde onlara zimnen verdikleri cevapta ve asırlardır, gölgelenmeyen şöhret ve tesirin mânâsında da aramak gereklidir. Hassaten dört mısra içine bir hadîsin tekmil mânâsını belâgatle sıkıştırmanın ne büyük bir muvaffakiyet olabileceğini de unutmamak lâzımdır. Burada Blochet'yi haklı bulduğumuz bir noktayı zikredeceğiz. Bu da Câmi'nin bâzan bilerek ve isteyerek hadîsin mânâ hudutlarından taştığıdır. Meselâ:

اطلبوا الخير عند حسان الوجوه hadîsinin tercümesi şöyledir:

ر در خوب روئی منزل کیر
چون پی حاجتی برون آپی
تا ازان بیشترکه حاجت تو
دهد از دیدنش بیاسایی¹⁷

¹⁶ Adı geçen *Notice sur les manuscrits...*, s. 149.

¹⁷ Necib Asım neşri 25., Taşkend nşr. 18 ve hususî yazmamız 19., Blochet notlarında 26. hadîs.

Blochot, Câmî'nin hadîsin mânâsına muhalif bir mânâ verdiğine işaret ediyor ki, burada bahis mevzûu 'güzelliğin maddî insan güzelliği demek olmadığı hususunda onunla tamamı ile mutabık olmakla beraber¹⁸, yüzün ruhun aynası olduğunu kabul ediyoruz. İhtirasların ve ahlâkî kuvvetlerin muvâzenesi, fazileti yüz hatları ile alâkâdır. Mustarip bir yüzde sâkin bir ruh bulmak hakikaten güçtür. İşte hadîsin esas mânâsında bu, mündemiçtir. Fakat Câmî, burada bile bile serbest bir tahayyüle kayıvermiştir.

Bu risâle az zaman içinde azîm bir şöhret kazanmış, taammüm etmiş, popüler olmuştur. Zamanla aynı vezni ve nazım şeklini kullanan ve bundan müteessir oldukları hissolan başka kırk hadîs mütercimleri ortaya çıkmış¹⁹ ve bunların çoğu anonim kalmağı tercih etmiştir²⁰. Fakat Câmî'nin bu eserini en çok benimseyen ve muhtevî oldukları hadîsleri aynı vezni ve nazım şeklini muhafaza etmek sûreti ile tercüme ve ondan taklid, ta'dil, nakl tarîkı ile de istifade eden daha fazla eski türk edebiyatının birinci sınıf sanatkârlarıdır. Bu hareket Nevâyî, Fuzûlî, Rihletî, Nâbî, Münif... gibi şairlerin himmeti ile ve nesilden nesle geçerek son zamanlara kadar akisler bırakmıştır. Ancak unutmamak lâzımdır ki: bu nüfuz ve tesirin hakikî sebebi, yalnız sanat kudreti ile açıklanamaz; edebiyatı hayal ve his incelik ve zenginliği ile ölçenlere nazaran, bu risâlenin sanat değeri ve liyakatı ortayı aşmaz. Ayrıca bu nev'in kaynağı: her şeyden evvel Peygamberin hadîslerinin kutsallığından feyz almış; ilimde ve şiirde islâm dünyasının büyük üstadlarından sayılan Câmî'nin şöhreti de onun gelişip serpilmesinde - farsça ve türkçede - rol oynamıştır. Lisan ve ifâde kudreti bakımından, bizce, bu eserin yer yer H a y y â m'ın rubâîlerinin veciz ve cemiyetli lisan olgunluğunu andırdığını da ifâde etmeliyiz. Bu meselede bunlara ilâveten şunları da belirtmek isteriz: Câmî, Osmanlı ülkesinde ve edebiyatındaki müstesnâ tesirini, bu vâdide bir az da Nevâyî ve Fuzûlî'ye borçludur. Zirâ Nevâyî'nin çağataycaya ve Fuzûlî'nin âzerî (şivesine aynı hadîsleri, aynı kalıp ve kıyafet içinde çevirmeleri, bu sahada esasen osmanlıca ile edebî mübâdeleyi teşvik ve terğip etmiş ve kolaylaştırmıştır. Şimdi bu kırk hadîs tercümesinin türk dil ve edebiyatındaki tesirini mutâlâa edebiliriz.

¹⁸ Adı geçen *Notice...*, s. 166, 6. not.

¹⁹ Meselâ: İdris-i Bidlîsî, چهل حدیث , Univers. kütüb. FY. nr. 823; Firdavsî, چهل حدیث , Hususî kitablığımızdaki yazma.

²⁰ Meselâ bk: Manisa Muradiye kütüphanesi, nr. 2708 (Mecmua), 4. risâle; Üsküdar Selimağa-Kemankeş kütüb., nr. 234 (Mecmua), 2. risâle; Ankara Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi kütüb. nr. 4350 (Mecmua), ilk risâle.

Böylece az yukarıdaki görüşlerimizin isâbeti de, daha kolayca, belirecektir sanıyoruz.

II

Câmî'nin *Erba'în*'ini türkçeye ilk defa çeviren, onun dostu ve büyük takdirkârı Nevâyî olmuştur. Biz de kronolojik sıraya dikkat ederek buradan başlayacağız. Bu suretle mütefekkir-şairin kendi devrinden itibaren XIX asra kadar türkçeye muhtelif nakilleri ve bunların birbiri ile münasebetleri mukayeseli olarak görülecek ve mesele daha rahat aydınlanacaktır.

1. NEVÂYÎ (MİR 'ALÎ ŞİR NEVĀ'Î, 1441 - 1501) TERCÜMESİ. Matbûlarından²¹ başka enfes yazmaları²² da bulunan bu risâle, Nevâyî'nin Câmî'den manzum olarak yaptığı güzel tercümelerden biridir.

23 beyitlik manzum mukaddeme «Fa'ilâtün mefâ'ilün fa'ilün» vezni ile yazılmıştır. Büyük türk şairi burada, şöhreti cihanı tutan Câmî'nin kendisinin üstadı ve pîri olduğunu, onun h. 886 da *Buḥārî ve Müslim*den aldığı hadisleri farsça nazmettiğini belirterek risâleyi övmektedir. Kendisinin de Câmî'nin icâzeti ve duâsı ile, türklerin bundan müstefid olmalarını sağlamak için ve bir iki günlük ihtimamla bunu türkçeye naklettiğini de yine nazmen ifade etmektedir:

Çün şafâ ehli pāk-fer cāmı
Pāk-fer-cām-ü-pāk-fer C ā m î
Ol yakın-sarı dest-gîr maña
Kıble-vü-ustād-ü-pîr maña
Ki tütüpdür cihānı taşnîfi
Nazm-ı dîvān-ü-nesr-i telîfi
Çünkü hicretdin il arasında söz
Seksen altı idi ve sekkiz yüz
Kim yine tuḥfei 'iyān kıldı
Tuḥfe yok ṭurfei beyān kıldı

²¹ Taşkend, 1893; Millî Tettebbûlar Mecmuası, c. II, sayı 4.

²² Müellif hattından yapılmış bir istinsah, Süleymaniye kütüphanesinde Şehid Ali Paşa kısmındadır (nr. 358, Mecmua, var. 175b-180b); Serpme yaldızlı, munakkaş yazmlıdan biri Nuruosmaniye kütüb. nr. 4968 (Mecmua, ilk risâle)' dedir. Meşhur Sultan 'Alîyü'l-Meşhedî hattı ile 901/1496 tarihinde istinsah edilen nefis bir nüsha da Bib. Nat., fonds arab, nr. 6067 dedir. Aynı kütüphanede Nevâyî'nin mühim ve minyatürlü Külliyyâtı da vardır (Suppl. turc., nr. 316).

Oğuşanda *Buḥārī* ve *Müslim*
 Kırk söz barça şübheden sâlim
 Neşr ile nazmını mürekkeb itip
 Fârisî lafz ile müretteb itip
Erba'in'i çıkardı kim cânlar
 Belki kırk *erba'in* çıkarğanlar
 Taptılar anda neş'e-i maşşud
Erba'indin niçük kim ehl-i şuhud
 Fârisî-dânlar eyleben idrâk
 'Ârî erdi bu nef'din etrâk
 Min du'â kün çü müdde'â eylep
 Ol icâzet berüp du'â eylep
 Müedde'â çün bârî şavâb erdi
 Pîr du'â kıldı müstecâb erdi
 Bir iki kün ki ihtimâm etdim
 Köz tutardın burun tamâm etdim²³.

Risâlenin tercüme tarihini aşağı yukarı tâyin edebilecek durumdayız. Câmî, kırk hadîsini 886/1481 de tanzim ettiğine ve mukaddemede Nevâyî, Câmî'nin icâzet ve duâsı ile bunu meydana getirdiğine de işaretle bulunduğuna göre, bunun, 886/1481 ile büyük iran şairinin ölüm tarihi olan 898/1492 arasında türkçeye çevrildiği şüpheden vârestedir. Hattâ büyük bir ihtimal ile bu tarih, Câmî'nin ölümüne yakın olmaktan fazla, onun *Erba'in* tercümesi zamanına daha karibtir kanaatindeyiz.

Nevâyî'nin bu risâlesi, Câmî'nin kullandığı vezinle ve aynı hadîslerin kıt'alar halinde tercümesinden ibarettir. Hadîslerin tertip sırası, yazma ve basmalarda değişik görünmekle beraber, aslında Câmî'deki sıra dahilinde olduğu muhakkaktır. Türkçe kıt'alar, farsça kıt'aların tercümesi mâhiyetinde olmaktan fazla, hadîslerin serbest, tercüme ile şerh arasındaki bir açıklaması hüviyetinde görünmektedir. Nevâyî'nin tercüme sırasında yalnız Câmî'nin seçtiği hadîsleri göz önünde bulundurmamakla kalmıyarak farsça manzum tercüme ve şerha da baktığı ve bunlardan müteessir olduğu ne kadar tabii ise, kendi türkçe kıt'alarını tanzim ederken, Câmî'nin tercümeleriyle behmehal mukayyed olmak zaruretini hissetmediği de o kadar âşikârdır. Bu hususta bir fikir edinilebilmesi için, üç hadîsin, Câmî ve Nevâyî tercümelerini naklediyoruz:

²³ Mukaddeme, Taşkend nşr., s. 2-3; M. T. M., s. 149.

« العلم لا يحل منه »

Câmî:

ای کرانمایه مرد دانشور
که ترا علم دین بود معلوم
مستعد را ازان مشو مانع
مستحق را ازان مکن محروم

Nevâyî:

Ey hıred-mend-i 'âlemî ki saña
'İlm-i dîn rûzî eyledi Şâni^c
Kişi örgense kılmğil maħrûm
Yâ ki nef^c alsa bolmağil mâni^{c24}

*

« زربغاً زد د حبا »

Câmî:

دیدن دوست دوست را که که
چهره دوستی بیار آید
ز اتفاق دوام صحبت شان
شوق کاهد ملالت افزایش

Nevâyî:

Birbirin dōstlar eger geh geh
Gōrseler dōstluğ bolur gâlib
Şevkdin iħtilât olur maħlûb
Vaşl üçnü ârzü bolur řalib²⁵

*

« من لا یرحم الناس لا یرحمه الله »

Câmî:

رحم کن رحم تا که بر رخ تو
در رحمت جز از تو نکشاید
تا تو بر دیگران بخشایی
ارحم الراحمین بخشاید

²⁴ Taşkend basımı 2. hadîs; M. T. M. Câmî 32., Nevâyî 83. hadîs.

²⁵ Taşkend basımı 19. hadîs; M. T. M. 26. hadîs.

Nevâyî: Teñridin raħm eger tama^c kılsañ
 Evvel olmak gerek sin ilge raħim
 Her kişi kim ulusқа raħm itmes
 Aña raħm eylemes Raħim-ü-Kerim²⁶

Çağatay şivesinin, daha edebî ve haylı yaygın bir tâbirle Nevâyî dilinin bu küçük meyvası, san'at değeri bakımından nâzımının külli-yâtı içinde gölgede kalan bir eserdir. Kırk hadîs nev'inin lirizme, aşırı hisliliğe, kuvvetli sanat oyunlarına elverişli bir kategori olmadığı, bir az yukarıda Câmî vesilesile söylenmişti. Fakat bu risâle, hattâ Câmî'ninki kadar bile işlenmemiş hissini veriyor. Bunun başlıca sebeplerinden biri, Nevâyî'nin de itiraf ettiği vecihle, onun pek sür'atle, hattâ «bir iki günlük ihtimamla» nazme çekilmiş olmasında aranmak lâzım gelir. Tercüme sırasında Nevâyî 40-50 yaşları arasında olduğuna nazaran, ihtiyar sayılmaz. Bu çağda o, olgun, orta yaşlı bir adamdı. Mümkündür ki o, devlet meşgaleleri ile fazla yüklü bulunduğu bir zamanda, muhibbi ve destgiri olduğu Câmî'ye bir cemile göstermek ve ileride hayr duâ ile yâdedilmek arzusu ile bu kırk hadîsi sür'atle yazarken, sanat endişesine kapılmamış ve türk halkına Peygamber nasihatlerinden müteşekkil popüler olabilecek bir güldeste sunmağı kâfi bulmuştur.

Hadislerin nazmen tercümeleri tamamlandıktan sonra Nevâyî şu on mısralık mesnevî parçası ile «hatm-ı kelâm» eder:

Ey ki şahşını Hâlik-ı Fettâh
 Dedi خیرت ارین صباح
 Erür ol erba'iniñ evvel hâl.
 İle bu Erba'in bile a'mâl
 Kim bu nev' ikki erba'in mevcüd
 Bolsa şayed ki tabğasın maqşüd
 Yetse maqşüd müdde'a birle
 Mini yād itkesin du'a birle
 Ki Nevā'i'ge ol du'a yetkey
 Bülbül-i rühîga nevā yetkey

Burada şu noktaya da bir iki cümle ile temas edelim: Câmî'nin

²⁶ Taşkend basımı, 25. hadîs; M.T.M. basımı, 7. hadîs.

Erbaîn'i eğer İranda olduğu nisbette, hattâ oradan daha fazla Osmanlı ülkesinde müessir olmuş, tanınmış ve bir çok osmanlı şairi onu türkçeye çevirmişlerse, bunda: nâzımın, büyük mânevî nüfuz ve şöhreti kadar Nevâyî'nin bu risâleyi ilk evvel ve tasnif tarihlerine pek yakın bir zamanda çağataycaya nakl ve XV. asırdan itibaren Orta-Asya ve Yakın-Şark türkleri ile edebî mübâdelede bulunan Garp türklerinin Ali Şîr Nevâyî'yi örnek bir sanatkâr telâkki etmelerinin de pâyı vardır. Bu itibarla Âzerî ve Osmanlı şairlerinin bu vâdideki mahsülleri arasında Camî çevirmelerine rasladıkça, Nevâyî'yi hatırlamanın da yerinde olacağına kani bulunuyoruz...

* * *

2. FUZULÎ (FUZÛLÎ, MEHMED B. SÜLEYMÂN, 1480 ?— 1556)
TERCÜMESİ. Câmî'nin *Tercüme-i Hadîs-i Erbaîn*'inin türkçeye nakledilenleri arasında en muvaffakiyetlisi sayılmağa lâyık olan bu risâlenin, bugüne kadar, beş tam, bir de eksik yazmasını tesbit etmiş bulunmaktayız. Reşit Efendi²⁷, Üniversite²⁸, İzmir Millî²⁹, Leningrad³⁰, Ali Emîrî³¹ ve Hekimoğlu³² kütüphanelerindeki bu altı nüshadan yalnız Leningrad yazması müstesnâ, diğerleri tarafımızdan dikkatle gözden geçirilmiş ve mukayesâ edilmiştir. Ayrıca bu mevzûa dair kısa bir tedkik yazısı ile birlikte Fuzulî'nin Kırk hadis tercümesini *Selâmet Mecmuasında*³³ neşretmiş ve *Fuzulî, Muhiti, Hayatı ve Şahsiyeti* unvanlı monografimizde de³⁴ bu yazmalardan - yeni tesadüf ettiğimiz Hekimoğlu nüshası hariç - kısaca bahsetmiş bulunuyoruz.

²⁷ Millet kütüb. Reşid Ef. kısm., nr. 1465, *Câmî Erbaîn'i* haşiyesinde.

²⁸ İstanbul Ünvers. ktb., TY. nr. 902, *Hâkânî Erbaîn'i* kenarlarında.

²⁹ İzmir Millî kütüb., nr. 11/517 (kayıt nr. 21725).

³⁰ E. Bertel's, *Fuzulî Külliyyâtının Yeni Yazması*, *Bulletin de l'Académie des Sciences de L'U.R.S.S.*, 7e série, 1930, *Classe des Humanités*, Leningrad (Asya Müzesindeki, Inv. 1928. nr. 1561, bu kıymetli *Fuzulî Külliyyâtında Kırk Hadîs Tercümesi* var. 1b.-9b. arasındadır).

³¹ Millet ktb. Ali Emîrî Ef. kısm., nr. 4345 (Bu yazmada Fuzulî'nin bahis mevzûu risâlesinden bâzı kıt'alar vardır).

³² Millet ktb., Hekimoğlu ksm., nr. 168 (Meemua) Kili d d â r Mu h a ' m m e d K â s ı m tarafından nefis bir tâlik ile istinsah edilmiştir (Mukaddeme yok).

³³ Bk. Abdülkadir Karahan, *Fuzulî'nin tetkik edilmemiş bir eseri: Peygamberimizin dilinden dersler: — Kırk Hadîs tercümesi*, *Selâmet Mec.*, 1948, sayı: 57, 59., 61, 63, 64 ve 66.

³⁴ Abdülkadir Karahan, *Fuzulî. Muhiti, Hayatı ve Şahsiyeti*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlarından - nr. 410, İstanbul, 1949, *Notlar ve Açıklamalar*, s. 268.

Fuzulî de, tıpkı Câmî gibi, mensur, kısa bir mukaddeme ile işe başlıyor. Bu mukaddeme Câmî'ninkinden bilhassa tercüme sebebi bakımından farklıdır. İştâ bunu belirten satırlar: «Ammā ba'd, bu Kırk hadîs-i mu'teberdür; belki kırk dâne güherdür ki üstâd-ı girāmî Mevlânâ 'A b d u ' r - R a ħ m ā n - ı C ā m î عليه الرحمة intihâb edüb fârisî mütercem etmiş ve şart-ı ينتفعون به من حفظ على امتي اربعين حديثاً tamâm edüb kabûl-i cezâ-i يوم القيمة فقيهاً عالماً maķamına yetmiş. 'Umûm-i feyz için terceme-i türki olunur³⁵».

Burada bilhassa türkçeye çevrilmiş sebebinin umum-i feyz için oluşu mânâlıdır. Bu, büyük şairimizin halkı nasıl düşündüğünün ve halka hizmet bâbında kalemini nasıl kullanmak arzusunu taşıdığına güzel bir misâli sayılmağa değer. Ayrıca eserin unvanını da arabca ve farsça «erba'in» veya «çihil hadîs» şeklinden âzâde olarak «Kırk Hadîs» kabul etmek, mukaddemedeki «bu Kırk hadîs-i mu'teberdür» tâbirinin ruhuna daha uygun düşer.

Hadîsler Câmî ve Nevâyî misillü «Fa'ilâtün mefâ'ilün fa'ilün» vezinle ve kıt'alar hâlinde türkçeye çevrilmiştir. Vezin ve nazım tekniği bakımından kuvvetli olduğunu söylemeğe lüzum yoktur sanırsız. Zirâ Fuzulî gibi edebiyatımızın en üstün dehâlarından biri için, bu kabil şekil hususiyetleri, tabii telâkki edilmek lâzımdır.

Hadîslerin tertip sırası, eldeki yazmalara göre, bâzan Câmî'ye uygun, bâzan ondan farklıdır. Ancak bu düzenin elimizde olmıyan orijinal nüshada da böyle mi olduğu, yahut bunun müstensihlerin fantezuları yüzünden mi doğduğu bilinemez. Eğer Fuzulî'ye kaynaklık eden Câmî yazması, Câmî'nin kendi tertibini taşıyor idi ise, Fuzulî'nin de aynı sırayı takib etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Zirâ, yazmalardan meselâ İzmir nüshası, her hadîs metnini müteâkib evvelâ Câmî'nin, sonra Fuzulî'nin tercümelerini ihtiva ettiğine göre, bu düşüncemizin yerinde olduğu teyyüt ediyor.

Bu kırk hadîs tercümesinde Fuzulî'nin şahsiyetine ilâve edilecek bir sanat değeri aramak esasen doğru değildir. Stilistik bakımından da ona has noktalar pek te göze çarpmamaktadır. Gerçi Fuzulî esasen kendi arapça, farsça ve türkçe divanlarında, mecaz ve mukayeseleri nâdiren birinci plâna çıkarmıştır. Fakat onun şiirlerinde sık sık görülen iştikak, tıbak ve tezat sanatlarına burada pek raslanılmamaktadır. Yalnız fonetik bakımından, bu kıt'alarda da, ahenge dikkat et-

³⁵ Umumiyetle gayet dikkatle istinsah edilmiş olan İzmir nüshası esas alınmış ve icabedince de Üniversite ve Hekimoğlu yazmaları ile karşılaştırılmıştır.

tiğini söyleyebiliriz. Ancak bir iki kıt'ada Fuzulîyâne edânın canlandığını ve mânâ bakımından bunların Câmî'nin kıt'alarına pek yakın olmalarına rağmen, ifade ve uslûp cephesinden Fuzulî'nin üstadını birdenbire aşarak ilham perisinin kanatları ile sanat ufuklarının renklerine kapıldığını hissediyoruz. Câmî, Nevâyî ve Fuzulî tercümelerinin bu kabil bir kıt'asını buraya almakla söylediklerimizin bir delilini göstermiş olacağız:

« كفى بالمرء اثماً ان يحدث بكل ما سمع »

Câmî:

مرددا بس همین کنه که قدم
از مقر امان نهد بیرون
هرچه آید درون روزن کوش
از مر زبان دهد بیرون³⁶

Nevâyî:

Bu yazuk bes kişige kim ildin
Her ni söz kim işitdi fâş itdi
Tağ işitkenni dir günâhidin
Guyyâ Teñri anı taş itdi³⁷

Fuzulî:

Kişiyeye ol güneh yeter ki dili
Şu'le-i şer olub zebâne çeker
Şadef-i sem'ine düşen güheri
Çıkarub rişte-i beyâne çeker³⁸

Tercüme halk diline yakın bir sadelikle yapılmıştır; pürüzsüzdür. Uslûp mevzûa uygun, munakkah ve tabîidir. Tasannua, mecaz ve istiârelere pek lüzum görülmemiştir. Sanat endişesinden çok, ahenkli ve tesirli olmak, halkça anlaşılacak düşüncesi hâkim olmuştur. Kelime ve sanat oyunlarının yer aldığı mısralarda dahi, bu, sezdirilmemeğe çalışılmış ve bunun âdetâ kıt'anın bünyesi icabı tabii olduğu hissini uyandırılması sağlanmıştır, denebilir.

Bu risâle Câmî'nin kırk hadîs tercümesinden nakledilmiş olmakla beraber, onun kıt'alarının harfiyen tercümesinden ibâret olmaktan uzaktır. Bunu Câmî'nin kelime kelime çevrilmiş değil de, onun seçtiği

³⁶ Taşkend basımı 13., M.T.M. 20., İzmir nüsh. 31. hadîs.

³⁷ Taşkend basımı 13., M.T.M. 20., hadîs.

³⁸ İzmir nüsh. 31., Ünivers. nüsh. 32. hadîs.

hadislerden, yine onun kıt'alarından ilham alınmak sureti ile yapılmış serbest bir tercümesi telâkki etmek daha doğru olacaktır. Hattâ Hüseyin Baykara devrinin bu son büyük İran şairinin, bilerek ve isteyerek, اطلبوا الخير عند حسان الرجوه hadisinin tercüme ve şerhinde yaptığı mânâ hududu dışına çıkma, Fuzulî'de, Câmî'ye değil esas metne sadık kalınarak tercüme edilmiş olub, bu çevrilme daha çok Nevâyî'ye yakın gözüktür. Esasen *Nevâyî Külliyyâtı*'nı çok iyi tanyan ve ondan müteessir olan Fuzulî'nin, bu Nevâyî tercümesinden de haberdar olduğunu düşünmek gayet tabiidir. Mukayese için adı geçen hadisin her üç sanatkarca yapılmış manzum tercüme-şerhini vereceğiz:

Câmî:
 بردر خوب روی منزل کیر
 چون پی حاجتی برون آیی
 تا ازان بیشتر که حاجت تو
 دهد از دیدنش بیاسایی³⁹

Nevâyî:
 Ey ki bir işde hâcetüñ bolsa
 Yağşi yüzlükdin iste bahşâyış
 Tâ ki bahşâyışidin evvel-râķ
 Kormekidin yetişkey asâyış⁴⁰

Fuzulî:
 Hayr görmek dilersen eyle müdâm
 Hüb şüretlere beyân-ı sü'âl
 Râķıb-ı hüsni-i şüret ol ki olur
 Hüsni-i şüret delîl-i hüsni-i hışâl⁴¹

Risâle mevzûunun hususiliği hesaba katılır ve Fuzulî'nin bunu herkesin istifâdesi için türkçeye çevirdiği düşünülürse, bu kırk hadîs tercümesine edebî bakımdan onun eserleri arasında hattâ sonuncu gözü ile bakabiliriz. Çünkü Fuzulî hiç bir eserinde, kendi kendini, bu derece tahdid etmemiştir. Ortada her kıt'a için bir tek hadîs vardır. Şair, evvelâ bu hadîsi dört mısra içinde ifâde etmek mecburiyetindedir. Hadîsin mânâsı muayyendir. Vezin tâyin edilmiştir. Ve mânâ bu dört mısra içinde aslından ve tabiiğinden bir şey kaybetmeden bu dar kadroya sıkışmak zorundadır. Binaenaleyh bu eserde, şiirin

³⁹ Taşkend basımı 18., M.T.M. 25., İzmir nüsh. 11. hadîs.

⁴⁰ Taşkend basımı 18., M.T.M. 25., hadîs.

⁴¹ İzmir nüsh. 11., Ünivers. nüsh. 10. hadîs.

his ve hayal unsurundan ziyâde dil ve ifade mükemmeliyetine bakılmak ibabeder. Bunda da, başarı emsalsizdir. Şair, dehâsını, bu kabiliyete dercetmiştir, denebilir.

Burada şiir ve sanat değil, islâmî fikir ve ahlâk, Peygamber nasihatlarının halka ulaştırılması mühimdir. Bu itibarla Fuzulî'nin *Kırk Hadîs Tercümesi*'ni az evvel yazdığımız karakterde didaktik unsurun hududu içinde bir edebî eser, bir manzum nasihat risâlesi olarak mütalâa etmek ve ona göre hüküm vermek mevkiindeyiz. Kaldı ki mütercimin, bâzan Mollâ Câmî ve Nevâyî'ye bağlı kalmıyarak hadislerin mânâsını daha iyi ifade edecek tâbirleri arayış bulması, onun bu küçük kitaba bir kıymet izâfe ettiğine bir delil gibi görülebilir. Ve bu itibarla, tercümede üstadları ile pekâlâ boy ölçüşebileceğini söylememizde hiç bir mahzur yoktur.

Hülâsa Fuzulî'nin yalnız çok dil bilirligini (polyglotte), tercümedeki vukuf ve selâhiyetini değil, aynı zamanda tercümeye kendi şahsiyetinin ve idrâkinin - mümkün mertebe - damgasını basabilmek kudretini de gösteren eserleri arasına bu *Kırk Hadîs Tercümesi*'ni de idhâl etmek ve türk edebiyatında kırk hadîs nevinin gelişiminde onun müstesnâ pâynını unutmamak lâzımdır.

* * *

3. RİHLETİ (RİHLETİ, XVI. ASIR) 'NİN TERCÜMESİ. Yine XVI. asırda ve Osmanlı ülkesinde Câmî'den yapılmış olan Rihletî tercümesinin bildiğimiz tek nüshası Esat Efendi kütüphanesindedir⁴⁷. Câmî risâlesinin aslına sadık âlelâde bir tercümesinden ibâret bulunan bu yazmada mukaddeme dahi, tıpatıp, ondan nakildir. Rihletî'nin kendiliğinden eklediği biricik cümle şu sözlerden ibarettir: «Bu fakîr ve hakîr Rihletî-i keşirü't-takşir dahî ol nazm-ı 'âlî me'âl güher ve le'âlî tercümesinden cân-ü-dil birle mâ'il oldum⁴⁸». Tercümenin vezin ve nazım şeklinin Câmî'den farklı olmadığını söylemeğe bile hacet olmasa gerekir.

Meşhur لا يؤمن احدكم حتى يحب لاخيه ما يحب لنفسه hadîsinin Rihletî risâlesindeki tercümesi şöyledir:

⁴⁷ Süleymaniye Kütüb. Esat Ef. Ksm. nr. 1350 (Mecmua, ikinci risâle).

⁴⁸ Var. 58 b.

Mü'min-i kâmil olmaya her giz
 Sevmeyen cānı gibi arkadaşını
 Dōst görine lîk düşmen ola
 Sāz kılmaya içine taşını⁴⁴.

Üzerinde evvelce durmuş olduğumuz اطلبوا الخير عند حسان الوجوه hadîsini'nin tercümesi nedense atlanmıştır⁴⁵. Bir çok Câmî yazma ve basmalarında bile hadîslerin tertip sırası birbirine uymadığına göre, burada da bâzı tertip uygunsuzluklarını tabîî görmek iktiza eder. Son hadîs لا يشع المؤمن دون جاره olup mukayeseye medâr olmak üzere aslı ile tercümeyi birlikte naklediyoruz :

Câmî :

هر که در خطهٔ مسلمانی
 باشد از نقد دین کرانمایه
 کی پسندد که خود بخسب سیر
 بنشیند کرسنه همسایه⁴⁶

Rihletî :

Şol müselmân ki dâr-ı islâmda
 Nağd-i dînden ola girân-māye
 Nice yata tēna'um eyleye sîr
 Ki oğura gürisne hem-sāye⁴⁷

Kolayca müşahede edilir ki, Rihletî, Câmî'nin kıt'alarındaki kelime ve mânâyı da taklid etmiş, hattâ bâzan oradaki farsça kelime ve tâbirleri dilimizde o tarzda kullanmak âdet olmadığı halde, aynen almıştır. Bu hâl Câmî'nin risâlesinin sonundaki şu parçanın tercümesinde daha çok göze batacak ve Rihletî'nin hakiki durumunu belirtecek mâhiyettedir :

⁴⁴ İlk hadîs, var. 58 b.

⁴⁵ Var. 64 b.

⁴⁶ Taşkend basımı 40. hadîs; M.T.M. 39. hâdis.

⁴⁷ Var. 65 a.

Câmî :

اربعینهای سالکان جامی
هست بهر وصول صدر قبول
نبود از فضل حق غریب و عجیب
که بدین اربعین رسی بوصول⁴⁸

Rihletî :

Erba'inhâ ki sâlikân aydur
Bulmağ için vuşul-i şadr-i kabûl
Fazl-ı Hâk'dan degil 'acib-ü-ğarîb
Ki be-dîn Erba'in resend be-vuşul.
Çadr-i a'lâ bol olma taşra hemîn
Rihletî kıl bu erba'îne duşul⁴⁹

*
* *

4. NÂBÎ (NÂBÎ, YÛSUF, ÖLM. 1124/1712)'NİN TERCÜMESİ.

En güzel Câmî tercümelerinden biri de Urfalı meşhur şair Nâbî'nindir. Kütüphanelerimizde müteâddit yazmalarına rastlanılan⁵⁰ ve bir ilim mecmuasında da basılmış olan⁵¹ bu risâlenin itmam tarihini ihtiva eden şu son kıt'ası, ufak tefek şüpheler uyandırmakla beraber, zamanını göstermeğe elverişli :

Sâl-i târihîni rubâ'iniñ
Pursîş için küşâd edince lebi
Biri şart-ı zekât ile Nâbî
Dedi kim «Şerh-i Çil Hadîs-i Nebî»⁵²

Ebced (ابجد) hesabı ile 1125 tutan چل حدیث نبی 'den «şart-ı [ze-kât] mânâsında 40 çıkarılınca : 1125 — 40 = 1085 kalır ki, bunun, tercüme tarihi olarak kabulü muvâfıktır. Fakat matbûnun sonundaki «Sene 1124» ü tercüme tarihi olarak kabul edemeyiz : bu, şairin ölüm tarihinden ibarettir⁵³.

⁴⁸ Taşkend basımı, s. 24; M.T.M. s. 149.

⁴⁹ Var. 65 b.

⁵⁰ Meselâ: Tire Necip Paşa kütüb. nr. 866/8 (Mecmua, ilk risâle); Ünivers. ktb., TY. nr. 609; Millet kütüb. Ali Emîri Ef. ksm, manzum eserler, nr. 664. v.b.

⁵¹ M.T.M., c. II, sayı 4, s. 155 v. dd.

⁵² Tire nüsh., var. 5 a.; Matbû, s. 160.

⁵³ Bk. Abdülkadir Karahan, *Nabî'nin el yazısı, imzası, mührü ve Sür-nâmesine dair*, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, c. II, 1947, sayı: 1-2.

Risâlenin aslında, yazmalarda görülegeldiği gibi, iki sayfa etrafında bir yer tutan, mensur bir mukaddeme vardır⁵⁴. Hayli münşiyâne bir uslûpla kaleme alınmış olan bu dibâcede klâsik ve dinî bir mâhiyet alan bu kabil mukaddemelerdeki noktalara temas, hamd ve senâ ve salât ve selâm vazifesi bile lâfız ve mâna sanatları arasında ifa ve . . . من حفظ . . . hadîsi tekrar edilir. Sonra Câmî'nin hıfzı kolay kırk hadîs seçerek nazmen farsçaya çevirdiği⁵⁵ ve kendisinin de bu lisanı bil-meyenlerin istifâdesi ve rahmetle yâde vesile olması için, bunları, türkçeye nakleylediği belirtilir. Ve şu kıt'a ile mukaddeme biter :

Gerçi haddim degil benim Nâbî
Şerh-i âşâr-i Seyyid-i 'âlem
Lîk benden muqaddem olmuşlar
Niceler dağî cebhe-sây-i kâlem

Tercümeler tabiâtı ile Nevâyî, Fuzulî ve Rihletî'nin tercümelerinde olduğu gibi Câmî'nin kullandığı malûm vezinle ve kıt'alar halindedir. Tertip sırası burada da müstensihlerin fantezilerine bağlı kalmış gö-züküyor. Yazmalar ve matbû nüsha arasında sıra değişikliği mev-cuttur. Kıt'alar, Câmî'nin kıt'alarının kelime kelime değil, serbest ter-cümeleridir. Hattâ Nevâyî ve Fuzulî'de olduğu gibi, Nâbî de Câmî'nin tercümesi kadar, bizzat hadîs metnine bağlı kalmış ve nazım tekniği-nin icaplarına göre biraz sağa sola da kaymıştır. Kıt'alar osmanlıca-nın oldukça sade birer örneği telâkki olunabilir. Fuzulî'nin tercüme-sine yetişemeyen ve fakat Rihletî'nin tercümesinden pek fazla başarılı olan Nâbî'nin *Tercüme-i Hadîs-i Erba'in*'inden de, gelişi güzel, üç kıt'ayı nakledersek, bu husus daha kolay anlaşılmiş olur :

«السماع رباح»

Hâk budur kim şifât-ı 'ulyâdur
Cûd-ü-'afv-ü-semâh-ü-lütf-ü-kerem
Ne şerefdür bugün olub memdûh
Olasın Rûz-i Hâşr'da hurrem⁵⁶

*

⁵⁴ Tetkikimiz için Tire nüshası esas tutulmuş ve kıt'aların tercümelerinde matbu ile karşılaştırmalar yapılmıştır.

⁵⁵ Matbuda mevcut olmiyan Mukaddeme, Tire yazısında var. 1b-2b. arasındadır.

⁵⁶ Tire nüsh. 27. hadîs; M.T.M. 14. hadîs.

« خير الناس اضعفهم للناس »

Hayr-i nāsa murāduñ ise vuķūf
 Hayr-i nāsuñ hadīsin et iz'ān
 Hayr oldurki cümleden efzūn
 Ola halk-ı cihāna nef'-resān⁵⁷

*

« طوبى لمن شغله عينه عن عيوب الناس »

Devlet anuñ ki bezm-i 'ālemde
 Eyleyüb kendü hāline diķkat
 Kendü 'aybin tecessüs eylemeden
 Bulmaya ğayra bakmağa fırsat⁵⁸...

*
 * *

5. MÜNİF (MÜNİF, TERCÜME TARİHİ 1146/1733) TERCÜMESİ.

Câmi'nin Osmanlı edebiyatında tercüme tarihi malûmumuz olan son Erbaîn tercümesi, Münif'indir. Güzel nüshalarından biri Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan'ın hususî kütüphanesindeki *Münif Divanı*'nın baş tarafında bulunan bu *Hadîs-i Erbaîn Tercümesi*⁵⁹, Millî Tettebbûlar Mecmuasında da basılmıştır⁶⁰...

Münif te selefleri gibi tercümesini «Fa'ilâtün mefâ'ilün fa'ilün» veznile ve kıt'alar halinde yazmıştır. Oldukça kuvvetli bir şair olan bu zat, bu tercümesinde de nazım tekniğine tabiâtile hâkimdir. Lisan oldukça tekellüfsüz görünmekle beraber, Fuzulî'nin risâlesi derecesinde «umum-i feyz»'e yarayabilecek sadelikte değildir. Fakat şair tasanuâ da düşmemiş ve bu nevin didaktik bünyesini, edebî oyunlara karşı pek az olan tahammül kabiliyetini gözden uzak tutmamıştır. Hadîs tertibi sırası: Câmi'nin Taşkend basımındakinden çok ve fakat M. T. M. sıdakinden pek az farklıdır⁶¹.

Münif, Câmi'nin tercümesine bâzı yerlerde kuvvetle bağlı görünmekle beraber, ara sıra da hayli serbest harekette tereddüt etmemiştir.

⁵⁷ Tire nüsh. 35. hadîs; M.T.M. 22. hadîs.

⁵⁸ Tire nüsh. 40 hadîs; M.T.M. 27. hadîs.

⁵⁹ Bu yazma 1146 da Hacı Mehmed Recaî tarafından istinsah edilmiştir.

⁶⁰ İstanbul 1931, Sayı 4, s. 161 v. dd.

⁶¹ Yalnız 17 ve 18 hadislerle 32. ve 33. hadisler yer değiştirmiştir.

Onun Câmî'den yapılmış diğer türkçe manzum tercümelerin bir kısmını olsun gördüğünü kuvvetle tahmin ediyoruz. Bir misal olmak üzere «beyne 'l-ulemâ ve beyne 'n-nâs» meşhur ve yukardanberi bir kaç keredir üzerinde durduğumuz *هَادِيسِ الْيَوْمِ مِنْ أَحَدِكُمْ حَتَّىٰ يَجِبَ لِأَخِيهِ مَا يَجِبُ لِنَفْسِهِ* hâdisinin Câmî tercümesi ile, kronolojik sıraya göre türkçeye muhtelif manzum nakillerini buraya almağı faydalı telâkki ediyoruz:

- Câmî: هر کسی را لقب ممکن مؤمن
کر چه از سعی جان و تن کاھد
تا نخواھد برادر خود را
آنچه از ہر خویشتن خواھد⁶²
- Nevâyî: Mü'min irrestür ol ki imândın
Rūzgārīde yüz şafā körgey
Tā ki қardaşıға revā körmes
Her ne kim özige revā körgey⁶³
- Fuzûlî: Mü'min olmaz kişi haқıkat ile
Dutmayınca тарік-i terk-i hevā
Her ne öz nefsine revā görse
Yār-ü-қardaша görmeyince revā⁶⁴
- Rihletî: Mü'min-i kâmil olmaya her giz
Sevmeyen cānı gibi қardaşını
Dōst görine lik düşmen olā
Sāz қılmaya içine taşını⁶⁵
- Nâbî: Dedi Faḫr-i rūsül degil mü'min
O kesān kim zi-rūy-i şıdқ-ü-şafā
Kendi nefsine gördüğün lāyık
Görmeye tā birāderine revā⁶⁶

⁶² Taşkend basımı 35. hadîs; M.T.M. ilk hadîs. (Bu tercüme Câmî' risâlesi üzerinde durulurken de nakledilmiştir).

⁶³ Taşkend basımı 35. hadîs; M.T.M. ilk hadîs.

⁶⁴ İzmir nüsh. ilk hadîs.

⁶⁵ Esat Ef. nüsh. ilk hadîs.

⁶⁶ Tire nüsh. ilk hadîs.

Münif: Mü'min olmaz o kimse her ne kadar
 Balsa hüsni 'amelde 'ömrü fenâ
 Her ne isterse nefsi tã kim
 Onu ihvãna dađı göre sezã⁶⁷

Yalnız tek bir hadisin, biri farsça, ötekileri türkçe olmak üzere altı şair tarafından yapılan çeşitli tercümelerini mukayese dahi, evvelâ bu tereddüde ne kadar haklı olduğumuzu gösterir sanırız. Sonra, bize öyle görünüyor ki, bu birinci hadis tercümesinde Münif, Cãmî'den sonra en çok Fuzulî'ye yakındır. Bu yakınlık yalnız her iki türkçe tercümede de «mümin olmaz, her ne, nefsi» gibi kelimelerin bulunması ve «a» sesi ile biten kafiye birliğinden ibâret değildir. Zirâ burada meselâ «mümin» kelimesinin bütün tercümelerde istimali esasen mecburî gibidir. Sonra «her ne» sözü Nevâyî'de, «nefs» kelimesi aynı tarz kafiye ile birlikte Nâbî'de mevcuttur. Münif'i mevzû bahis kıt'ada Fuzulî'ye yakınlaştıran ve bu yakınlığı bize hissettiren bu türlü benzemelerden başka daha derunî şeylerdir. Bu, belki de uslûp ve edâ yakınlığının tesiridir. Ancak diğer hadis tercümelerini teşkil eden kıt'alarda Münif'in diğer mütercimleri (Meselâ: Nevâyî ve Nâbî'yi) hatırlattığı da vâkidir. Esasen hepsi Cãmî'deki hadisleri - yine Cãmî'nin kıt'alarını örnek tutarak - tercüme ettiklerine nazaran, bu andırmaların birer tesir altında kalma olması muhtemel olduğu gibi, birer tevarütten ibaret bulunması da hatıra gelebilir ve mümkündür.

Bu meselenin gavamızı, ancak, günün birinde, bu hususta bir monografi yazmak ve bu noktalar üzerinde müstakillen etraflıca durmak nasip olursa tevazzuh edebilir. Münif'in tercümesini daha iyi tanıtmak için biri - fiil ve edâtlar müstesna - serâpâ arapça ve farsça kelimelerle mâlâmâl, öteki yine yabancı sözlerle yüklü bulunmakla beraber, devrine göre bir dereceye kadar külfetsiz telâkkisi mümkün iki kıt'asını daha iktibas edelim:

«القناعة كثر لا تنفد»

Tã-be-gerden olur ğarîķ-ı ni'âm
 Yine sır olamaz ğürisne-naẓar
 Merde sermãye-i ķanã'atdır
 Mãli bî-ĥadd-ü-genc-i bãd-ãver⁶⁸

*

⁶⁷ M.T.M. nşr. ilk hadis.

⁶⁸ 16. Hadis.

« ليس الشديد بالصرعة إنما الشديد الذي يملك نفسه عند الغضب »

Pehlivānlık degil muşāra^cada
Eylemek şiddet ile haşmı nigūn
Merd-i zūr-āzmā odur ki ede
Nefs-i şūmu dem-i ğāzabda zebūn⁶⁹.

* * *

6. CÂMÎ'NİN ANONİM BİR TERCÜMESİ. Üniversite kütüphanesindeki bir Kırk hadis yazması, bize gösteriyor ki, Câmî'nin *Tercüme-i Hadîs-i Erba'in*'i, bâzı müstensihler elinde anonim hâle konulmuş ve bâzı kimseler de bunu, bu şekli ile tercüme etmişlerdir⁷⁰. Mukaddemesinde: «Bu fakîr-i pür-tâkşîre ehibbâ-yi kirâmdan biri fuzalâ-yi 'acemden bir kâmil-i belâgat-rehîn cem' eyledüğü Hadîs-i erba'in tahtına birer kıt'a fârisî ile şerh-nüvîs olmağın ol kıta'at zebân-ı türki ile tarşîf ve te'sis olunmak irâ'e ve istid'âlarına binâen bizâ'atün müzcât maşrûf-i sevğ-ı recâları kılınub» diyen anonim mütercimim bu satırlarından, onun türkçeye naklettiği risâlenin esas sahibinden bihaber olduğu açıkça görülmektedir. Esasen «şikeste-beste birer kıt'a-i türki ile beyân-ı maşşûd»⁷¹ eden mütercimim eline geçen nüsha pek berbat olacak ki, şöyle dert yanmak zaruretini duyuyor: «Nüşâ-i merkûmda hayli akâmet olmağla taşhîhinde hayli zağmet ve bir nüsha dahî olmamağla küllî 'usret görülmüşdür⁷²»... Câmî'nin *Çihl Hadîs*'i gibi islâm âleminin en şöhretli bir risâlesinin kime ait olduğunu ve yüzlerce nüshası bulunmasına rağmen de bunların bir ikincisini bilemeyen bu meçhul zâtın eserciginde dikkate lâayık olan taraf, Câmî'nin kît'alarına sadakat ve tercümedeki muvaffakiyettir. İşte üç hadîsin aslı ile-ki her üçünün de bu makalemizde, daha evvel, metinleri iktibas ve tercümeleri nakledilmiştir. Câmî'nin ve bizim anonim mütercimimiz terüme-şerhleri:

« لا يؤمن احدكم حتى يحب لاخيه ما يحب لنفسه »

⁶⁹ 30. Hadîs.

⁷⁰ Ünivers. kütüb. TY. nr. 1624.

⁷¹ Var. 2 b.

⁷² Var. 3 a.

Câmî: هر کس را لقب ممکن مؤمن
 گرچه از سعی جان و تن کاهد
 تا نخواهد برادر خود را
 آنچه از بهر خویشتن خواهد⁷³

Meçhul mütercim: Mü'min olmaz o kimse 'âlemde
 Ten-ü-cânın eride her ne kadar
 Tâ karındaşı mü'mine dilemez
 Anı kim kendi nefsiñe ister⁷⁴

« ليس الشديد بالصرعة إنما الشديد الذي يملك نفسه عند الغضب »

Câmî: پهلوان نیست آن که در کشتی
 پهلوان دگر بیندازد
 پهلوان آن بود که حین غضب
 نفس اماره را زبون سازد

Meçhul mütercim: Pehlivân o degil ki vaqt-ı gureş
 Yıka bir pehlivânı meydânda
 Pehlivânlık odur ki vaqt-ı gazab
 Eyleye nefsinı zebûn anda⁷⁵

« لايشبع المؤمن دون جاره »

Câmî: هر که در خطهٔ مسلمانی
 باشد از نقد دین کرامتیه
 کی پسندد که خود بحسب سیر
 بنشیند کرسنه همسایه

⁷³ Bu kıt'a az evvel Münif'in tercümesi vesilesile de, yine, zikredilmişti. Anonim mütercim, bunun altındaki kıt'asını da mukayese için bir evvelki ile karşılaştırmız (5 numaralı Münif tercümesi).

⁷⁴ Var. 3 a.

⁷⁵ Var. 8 a.

Meçhul mütercim: Müslim-i kâmil işte o kesdür
Verilür sofrasında her kese yer
Gelmese cârı sofraya doymaz
Her ne var ise mâ-ğazarı ile yer⁷⁶.

Kat'î bir şey söylemek imkânı olmamakla beraber, bu meçhul mütercimin Fuzulî'nin tercümesinden haberdar olduğunu düşündürebilecek kıt'alara sahib olduğunu da kaydetmek isteriz. Meselâ yukarıdaki ... ليس الشديد... hadîsinin Fuzulî'deki tercümesi şüyledir:

Pehliyân ol degül ki her sâ'at
Yıha bir pehliyânı kuvvet ile
Oldurur pehliyân ki vaqt-ı gâzab
Nefsine hüküm ede ihânet ile.

Bununla beraber her ikisinin önünde aynı hadîsler ve aynı Câmî kıt'aları bulunduğundan, bu kadarlık bir benzemenin mümkün ve vârid olabileceğini de unutmamalıdır. Kıt'aların vezni, Câmî'de ve tercümelerinde rasladığımız vezindir. Nazım tekniği oldukça sağlam ve lisan bir hayli sadedir. Hadîslerin mânâsına, hassaten Câmî'nin kıt'alarına çok iyi nüfuz edilmiştir, denebilir. Hülâsa, bu manzum tercüme de, XV. asırdanberi devam edegelen, Câmî'nin Erbaîn tercümeleri arasında üzerinde durulmağa değer bir risâledir⁷⁷. Hattâ XVI asır şairlerinden Rihletî'nin incelediğimiz aynı mâhiyetteki eserine fâiktir.

*
* * *

⁷⁶ Var. 9.

⁷⁷ Bu etüdümüzün matbaâ provaları gözden geçirilirken Fuzulî üzerinde çalışan arkadaşlarımızdan Kemal Edîb Kürkçüoğlu'nun hazırladığı ve bizim daha önceleri (*Selâmet Mecmuası*, 1948) neşrettiğimiz bir risâle (33. not ile karşılaştırdığımız), Millî Eğitim Bakanlığınca yayımlanmıştır (Fuzulî, *Kırk Hadîs Tercemesi*, Hazırlayan Kemal Edîb Kürkçüoğlu, İstanbul, 1951, 33 sayfa).

Esas alınan nüshanın, baştan sona kadar, bizim tab'ımızla karşılaştırılıp aradaki farkların gösterilişi ve bir çok def'alar bizdeki şeklin kabul edilerek ona göre düzeltmelere gidilmesi-edisyon kritik usulüne tamamiyle riâyet edilmemiş olmakla beraber-bu eseri, istifâde edilen tek nüsha ile yetinmiş olmaktan ve bâzı mukadder kusurlardan korunmuştur.

Baş taraftaki 5 sayfalık incelemenin kifayetsizliği, bu arada neşirde tekaddüm vesilesile kullanılan yersiz bir imâ, soykökümüz bakımından bağlı olduğumuz tarihî ailenin hatırlanıp soyadımızın hep «K a r a h a n l ı» şeklinde yazılması, mürettip hatası olduğu

NETİCE. İran edebiyatının son büyük klâsik şairi Abdurrahman Câmî'nin bilhassa XVI. yüzyıldan itibaren, Türk edebiyatı üzerinde kuvvetli tesirleri bulunduğu malûm olmakla beraber, şimdiye kadar onun şöhretli eserlerinden velev bir tanesi olsun ele alınıp bunun asırlar boyunca ve mukayeseli tarzda dilimize kimler tarafından, kaç kere ve ne derecede muvaffakiyetle çevrildiği, sanatkârlarımıza ne tarzda modellik ettiği, edebiyatımızın gelişme ve serpilmesine ne yoldan faydası dokunduğu ve nihayet bu suretle tesir ve nüfuz hududunun neden ibaret bulunduğu hakkında her hangi bir tedkiyk yapılmış değildir. Böylece, bu makalemizin mevzûunu teşkil eden *Hadîs-i Erbaîn Tercümesi* ile onun türkçeye maledilmiş altı adet çevirmesinden de hiç bir suretle etraflıca bahs olunmamıştır. Bilhassa bunlardan üçünün mevcut yazmaları (Fuzulî, Rihletî ve meçhul mütercim'in risâleleri) ancak incelemelerimiz sonucunda meydana çıktığından, esasen, böyle olması da tabiidir. Bu itibarla uzun sayfalar devâm eden tahlil, mukayese ve terkipler neticesinde vuzuhla belirlediğini ümit ettiğimiz cihetleri - bu yoldaki diğer çalışmalarımızdan edindiğimiz görüşlerden de ilham almakta mahzur görmeden - topluca, şimdi, bir arada hatırlatmağı faydadan hâli görmüyoruz:

Evvelâ şunu söylemeliyiz ki : Câmî'nin, klâsik edebiyatımızın bir çok sahalarında olduğu gibi (Şu'arâ tezkireciliği, Meşnevî, Evliyâ menâkıbı, taşavvuf nazariyatı), Hadîs-i Erbaîn nevinin gelişmesinde de mümtaz ve müstesnâ olan tesiri, her bakımdan geniş ve feyizli akisler doğurmuştur. Daha kendisinin hayatta bulunduğu zamanlardan başlayarak (Nevâyî), Eski edebiyatımızın birçok tanınmış sanatkârları (Fuzulî, Nâbî, Münif) onun Kırk hadîsini tercüme etmekte âdeta birbirile yarışmışlardır. Öyle ki onun bu vâdide kullandığı vezin (Fa'îlâtün mefâ'ilün fa'ilün) ve nazım şekli (kıt'â), yalnız kendi mütercimleri için değil, diğer manzum erbaîn şâirleri için de (Meselâ Emîr Mühaddis Muqaddes, Hasan b. 'Alî, Köstendilli Şeyhî gibi) âdeta bu kategorinin, Osmanlı edebiyatında, demirbaş tekniği hâline gelmiştir. Bâzan, hattâ, yüz hadîs mütercimleri de aynı

besbelli bir iki harf eksikliği veya fazlalığının yanlış telâkkisi ve bir kaç yerde de tesadüf ettiğimiz yanlışlar istisnâ edilecek olursa, bu *Kırk Hadîs Tercemesi*, kendi alanında, gerçekten ciddî bir faaliyete mahsulüdür.

Kürkçüoğlu'nun bir notuna göre : «Câmî'nin eserini Nahîfî de şerhetmiştir (Bk. s. 1, not 1)». Ankarada bir yazma nüshası mevcut olduğu belirtilen bu tercümeden (Millî Eğitim Bakanlığı kütüphanesi, nr. 100), zamanında haberdar olmadığımız için, istifade fırsatı da elde edilememiştir.

téknikle yazmış (Lâîîfî, *Sübhatü 'l-uşşâk*) ve bu vezin ve nazım şekli dışına çıkan şarihler bile Câmî'den hürmetle bahsetmeği, edâsı zarurî bir vazife saymışlardır (Meselâ *Hâkânî* gibi). Böylece Câmî, Osmanlı ülkesinde otoritesi münakaşa götürmeyen bir sanat piri olarak hiç aşınmadan, zinde bir halde devirden devre geçmiştir. O, yalnız hürmet ve hayranlıkla taklid ve tanzîr edilen büyük bir üstad olarak kalmamış, aynı zamanda şahsiyetine karşı dindârane bir riâyet ve bağlılık duygusu da ibraz edilmiş, medrese âleminin büyük otoritesi olmuş, bu suretle, iki taraftan şöhret hâleleriyle ihata olunmuştur.

Türk şairleri, Câmî'yi tercüme ederken, umumiyetle onun kıt'alarına bağlı kalmak derecesinde, ve hattâ bundan daha fazla esas hadîs metinlerine sadakatı muhafazaya gayret etmişlerdir. Bu bakımdan hadîslerin arapça asılları gözönünde tutulduğundan, modellik vazifesini gören farsça metnin çok zaman aynen tercümesine lüzum hissedilmemiştir. Hattâ nadiren, mânâ bağı noktasından, türkçe kıtaların farsçalara nazaran, asla daha yakın bulunduğu da vakidir. Fuzulî ve Nâbî'de bu serbestî, bilhassa, zaman zaman, görüleelmektedir. Buna mukabil Rihletî ve meçhul mütercim, Câmî'nin kıt'alarını harfiyen tercümeye özenmişlerdir. Bazan farsça kelime, tâbir ve mânâyı aynen kopya etmişlerdir.

Bu tercüme bize gösteriyor ki: Edebiyatımızın diğer nevilerinde kuvvetli ve önde olan sanatkârlar, bu kategoride de üstünlüklerini muhafaza edegelmüşlerdir. Böylece kudretli şairlerimizin, aynı zamanda, kuvvetli mütercimler oldukları da tahakkuk ediyor. Nevâyî, Fuzulî, Nâbî ve Münif'in tercümeleri şahsiyetleri ile mütenasiptir. Bu vesile ile hemen bütün mütercim şairlerimizin farsçaya hakkı ile ve lâıyıkı ile vâkıf oldukları da gözden kaçmamaktadır.

Tercüme dili gayet güzel ve vâzıhtır. Uslûp umumiyetle münakkah ve selis olup, tanınmış sanatkâr hüviyetini kazananların risâlelerinde, tercüme kokusunun hemen hiç hissedilmemekte olması, ve osmanlıcanın sade örnekleri arasına girmeğe lâıyık kıt'aların çokluğu şayanı dikkattir.

Sanat ve edebiyat bakımından işaret edilmesi faydalı bir nokta da tercümenin bâzan asıldan bile güzel olduğudur. Fuzulî ve Nâbî'nin, bir kaç kıt'ada, yalnız uslûp ve edâda değil, his ve hayal inceliğinde de Câmî'yi aratmadığını, hattâ aştığını görmek: millî ve bedîi zevkimizin yapıcılığı bakımından sevinilecek bir hâdise telâkki edilmelidir.

Gerek Câmî'de ve gerekse onun türkçeye nakillerinde eserin dinî

karacterinin yanı başında didaktik ve edebî vasıfların da yer aldığı derhal müşahede olunur. Bu itibarla edebiyat tarihimizde dinî edebiyatın güzel örnekleri arasında (Mevlid, Siyer, Hilye, Maqtel...), kırk hadîs'lere de yer verilmesi artık bir zarurettir denebilir.

Nihayet bir mütefekkir İran şairinin dinî-didaktik küçük bir risâlesinin dilimize altı defa nakli, şüphesiz, halkımızın bu gibi meyvalara asırlar boyunca gösterdiği rağbetin bir vesikasını teşkil eder. Bu, aynı zamanda, kırk hadîs tercümelerine, edebî bakımdan da en fazla alâka gösteren ve bu alanda en çok manzum örnek verenlerin türk sanatkârları olduğunun da bir delilinden başka bir şey değildir.